

K interpretaci středověkých latinsko-českých slovníkových ekvivalentů¹

K desátému výročí úmrtí Emanuela Michálka († 13. 11. 2005)

Petr Nejedlý

0. Úvod

Překladové ekvivalenty ve středověkých latinsko-českých slovnících² jsou často ovlivněny spíše rozličnými textovými či věcnými souvislostmi než vlastní významovou složkou: mnohdy se opírají o výklady z jiných jazykových nebo encyklopedických příruček nebo o dobové slovotvorné a etymologické představy.³ Pokud se tyto zdroje nepodaří identifikovat, je obtížné stanovovat přesnější motivaci pro volbu daného ekvivalentu a nastupuje rekonstrukční metoda. Taková práce je ještě složitější, pokud pracujeme s lexikální jednotkou, která vykazuje znaky zkomození nebo lexikálního novotaření (ne vždy ústrojného), jak to často konstatujeme u Klaretových slovníků, z nichž pocházejí všechny následující příklady. Zejména usilujeme-li o systémový pohled na slovní zásobu a pokoušíme-li se zkoumanou lexikální jednotku strukturně souuvztažnit s jednotkami dalšími, předpokládá tento přístup zdánlivě až zbytečně široký diapason kladených otázek a budovaných hypotéz. Navzdory lexikografu konečnému jednoznačnému rozhodnutí, které nalezneme ve slovníku, představuje proto jeho předchozí postup poměrně složitý proces, u něhož navíc nelze předem vyloučit mylný výsledek nebo přímo neúspěch (tj. kdy veškerá analýza skončí místo sémantické rekonstrukce pouhým otazníkem na místě významové definice).

1. *Byssie polena*

1.1 V edici Klaretova Vokabuláře (Flajšhans 1926–1928) nacházíme v oddíle, který editor Václav Flajšhans označil *De astronomia*, dvojici *byssie(que) polena* (KlarVokF 269)⁴ – druhý výraz se rýmuje se slovem *třetina*. Z ní Flajšhans řadí

¹ Oddíl 1 tohoto článku vznikl za podpory grantového projektu GA ČR Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování (č. P406/10/1153), oddíly 2 a 3 za podpory grantového projektu GA ČR Slovo- a výrazový vývoj deverbativních substantiv ve staré a střední češtině (č. 15-00987S).

² Obecně k možnostem jejich interpretace viz Pečírková 1985.

³ Srov. např. Michálek 1978 nebo Voleková 2012.

⁴ Zkratky staročeských památek užíváme podle zásad Staročeského slovníku (StČS 1968: 55–118); rovněž doklady z těchto památek uvádíme podle úzu tohoto slovníku; na rozdíl od něho pouze transkribujeme celý text včetně heslového slova a transliterované znění dáváme do uvozovek.

mezi stč. lexikální jednotky podobu „byssie“ (Flajšhans 1926–1928, díl II: 248) a tak jej také přejala kartotéka Staročeského slovníku.

1.1.1 Hláskový sklad tohoto výrazu však vyvolává nejistotu, ke kterému (staro) českému základu můžeme tento kletismus vůbec přiřadit. Naopak v latinsko-českém Slovníku klementinském, který na Klareta do značné míry navazuje, čteme podobný výraz *bissius štěpný* (SlovKlem 33b) – zde jde jednoznačně o výraz latinský. Tento názor potvrzuje Slovník středověké latiny v českých zemích (dále SSL), protože zaznamenává výraz *bissius* a interpretuje jej jako variantu adjektiva *fissilis* „štěpný, štípatelný“; mezi několika doklady k tomuto heslu také čteme uvedenou dvojici ze Slovníku klementinského. Samotnou podobu „byssie“ však SSL nikde neuvádí a neuvádí ani uvedený doklad z Klaretova Vokabuláře. Proto musíme předpokládat, že lexikální jednotku **byssie* autoři slovníku ve shodě s Flajšhansem za latinskou nepovažovali a souvislost s dvojicí zapsanou ve Slovníku klementinském nespatořovali.

1.1.2 Jak jsme již uvedli, v lexikální kartotéce Staročeského slovníku je výpisek z téhož místa Slovníku klementinského rovněž obsažen. Je však jeho excerptorem a vynikajícím znalcem středověkých latinsko-českých slovníků B. Rybou emendován na *biffidus*. Pod tímto heslem pak jej – s významem „rozštěpený“ – skutečně nalézáme i v SSL. Jeden a týž doklad se tedy v tomto díle objevuje na dvou místech – interpretován jako *biffidus* i jako *fissilis*. Význam je vymezen pokaždé poněkud jinak: jednou jako výsledek děje pojmenovaného motivujícím slovesem *findere* „(roz)štěpit“ s upřesňujícím prefixoidem *bi-* (tedy „rozštěpený“, tj. „na dvě části“), jednou jako schopnost, popř. vhodnost objektu pojmenovaného potenciálním řídicím substantivem k tomuto ději („štěpný, štípatelný“). (V daném okamžiku pro nás není důležité, že dvojí uvedení téhož dokladu v SSL je ze strany jeho autorů či již excerptorů pravděpodobně omyl, nejspíše vyvolaný podobností grafemů *f* a *ff* – podstatná je ona emendační nejednoznačnost, s níž – jak vidno – lze k dokladu přistupovat.)

1.2 Považujeme tedy za nepochybné, že se V. Flajšhans mylí; do stč. slovní zásoby řadíme výraz „polena“ a Klaretovu podobu „byssie“ považujeme za zkomo-leninu jednoho ze dvou latinských adjektiv uvedených v SSL v souvislosti s dvojicí ze Slovníku klementinského (obě adjektiva jsou doložena již v klasické latině a znají je i jiné středověké latinsko-české slovníky – příklady viz níže sub 1.2.1). Klademe si otázku, zda světlo mohou do interpretace podoby *bissius* vnést staročeské ekvivalenty těchto adjektiv a jak lze do takového výkladu zapojit uvedený hapaxní kletismus *byssieque polena*.

1.2.1 Adjektivum *fissilis* se ve staročeských slovníkových textech (jinde se s ním jako s předlohou lexikální jednotkou nesetkáváme) překládá jako *kolný* (SlovVodň 60a a 61a, VodňLact 15b – ten překlad doplňuje opisem *quod facile frangi potest*) a (k zpodstatnělému *fissilis*) jako substantivum *štěpač* (SlovOstřS 80); Klementinský slovník ještě zaznamenává dvojici *fissile štiepené* (SlovKlem

48b; na dalším řádku následuje spojení *fissura štěp, rozsedlost*). Adjektivum *ščiepený* vymezuje Malý staročeský slovník pouze speciálním významem ,štěpovaný; pěstovaný; sázený, zasazený; zakořeněný‘ a stranou ponechává význam základní odpovídající primárnímu významu latinského *fissus* apod. (však také sadařský výraz *ščěpovati* se v stč. překladových textech objevuje za lat. lexikální jednotky s jinými základy než *findere*, totiž za *plantare, inserere* apod.).

1.2.2 Adjektivum *bifidus* překládají latinsko-české slovníky jako *rozdvojený* (SlovOstS 67) nebo *rozřtáý* (VodňLact C7a – s komentářem *in duo fissus*); ani je jinde jako předlohu stč. výrazu nenacházíme.

1.3 Po stránce slovotvorné je adjektivum *kolný* odvozeno od slovesa *kláti* (*kolu, kóle*) ,bodat, píchat‘; význam i slovotvorná fundace ostatních stč. slovesných základů jsou i v dnešní době dostatečně průhledné. Stč. ekvivalenty tedy poměrně věrně respektují sémickou složku svých latinských protějšků: představa vbodnutí, vrazení něčeho, která vede k rozpolcení, rozštěpení předmětu, dobře koresponduje s latinským *findo* a prefixoid *bi-* zase nachází věrnou odezvu v české předponě *roz-*.

1.3.1 *Kolný* hodnotíme jako deverbativní adjektivum s příponou *-ný* (oproti participiální podobě slovesné, která zní *-klaný*);⁵ přípona má ve vztahu k latinskému sufixu *-lis* význam ,mající schopnost děje vyjádřeného fundujícím slovesem‘ (srov. *stelný – stelná kráva*), popř. ,vhodný k něčemu‘ (*bodný – bodná zbraň*), při čemž není rozhodující slovesný rod fundujícího slovesného tvaru (tj. buď aktivní schopnost subjektu děj provádět, nebo jeho pasivní schopnost být dějem zasažen).⁶

1.3.2 Naproti tomu adjektiva *rozdvojený, rozřtáý* jsou nepochybně jasná slovesná pasivní adjektiva utvořená paradigmaticky se strukturním významem ,zasažený dějem fundujícího slovesa‘. Po stránce sémantické (bez ohledu na případný kořen *dvoj-*) modifikují latinský významový rys prefixoidu *bi-* ,dvojnost, dvojdílnost‘ na významový rys vyjádřený předponou *roz-* ,dělení něčeho celistvého‘; rys násilného zásahu nemusí být nezbytně přítomen, jak ukazuje právě ekvivalent *rozdvojený*.

1.3.2.1 Na tomto výkladu nic nemění ani možná polylexie (kmenoslovná synonymie), při níž bychom v kontextovém zapojení takových slovesných adjektiv mohli předpokládat i významy ,rozdělitelný‘ nebo třeba ,rozdělující‘ (srov. stč. *nesstihlý, nesstihnulý, nesstihnutý, nesstížený* s týmž významem ,nepostižitelný‘,

⁵ Adjektivum je doloženo pouze ze slovníků; homonymní k němu je stč. *kolný, kolový* (*kolné písty* Půh 5/1,162, 1487).

⁶ Srov. staročeskou adjektivní polylexii, která je ke způsobu slovesného děje značně velkorysá – viz níže 1.3.2.1.

nesšitý, nesešitelný se stejným významem ‚nesešitý‘ nebo *nesrovnalý* znamenající ‚nesrovnávající se, nesnášející se‘.⁷

1.4 Předpokládáme proto, že staročeský překladatel klementinského slovníku měl při volbě adjektiva *štěpný* pro jím užitou podobu *bissius* na mysli spíše sémantické komponenty obsažené v latinském *fissilis*, jakkoli významové rysy ‚dělení jako důsledek mechanického narušení celku‘ a ‚vytváření dvou částí‘ jsou si velmi blízké. Netřeba tedy opravdu uvažovat o emendaci *bissius* – *biffidus*. (Je to pravděpodobné tím spíše, že adjektivum *bifidus* se objevuje na rectu téhož folia – tentokrát bez staročeského ekvivalentu – se synonymem *biformis*.)⁸

1.5 Uplatníme-li též způsob usuzování na Klaretovu dvojici *byssie polena*, nedojdeme k tak jednoznačnému závěru. Druhou část slovníkové dvojice sice interpretujeme jednoznačně jako femininní tvar zpodstatnělého adjektiva – *pólená* (je to jeho jediný doklad; Staročeský slovník toto adjektivum vůbec nezaznamenal, pod vlivem Flajšhansovy interpretace celého místa je totiž považoval za latinský ekvivalent) a slovtvorně je vztahujeme k příbuzným lexikálním jednotkám s kořenem *pól-/pol-* – substantivu *pól* a slovesu *politi*, protože sloveso *póliti* není doloženo.⁹ V souvislosti s rýmovým slovem *třetina* vykládáme jeho význam jako ‚polovina, část celku vzniklá rozdělením na dvě‘. Dvojdičnost v tomto případě signalizuje sám kořen, není proto třeba předpony *roz-*. Zároveň však kořen *pol(t)-* obsahuje podobně jako kořen *ščěp-* distinktivní sémantický rys násilného porušení celistvosti.

1.5.1 Proto musíme být při rekonstruování výchozí latinské podoby tvaru *byssie* v Klaretově Vokabuláři velmi zdrženliví, nesmíme chtít ze staročeské lexikální jednotky *pólená* vyvozovat příliš rezolutní závěry. Pravděpodobnější je však přece jen varianta, že i v tomto případě je výchozí lexikální jednotkou adjektivum *bissius/fissius*.

1.6 Význam adjektiva *pólená* rekonstruujeme ve velmi obecných rysech (viz výše sub 1.5). Prvním vodítkem je jeho umístění v textu: Klaretovy nejvýznamnější slovníky jsou uspořádány podle principu věcného třídění na základě středověké hierarchie hodnot (Glosář a Bohemář začínají tématem Bůh a nebe, přecházejí k pozemskému světu, k člověku, Vokabulář začíná triviem a pokračuje kvadriviem atd.). V souhlase s touto zásadou se také okolní latinsko-české dvojice v oddíle De astronomia týkají pohybu a rozmístění nebeských těles (*vrchohlav, ujímaná, běhoměsiec*, ...), kalendářních výpočtů (*sběhota, sedmost*, ...) a časových údajů (*drobina, okomže*, ...). Naproti tomu však Klaretovy slovníky toto

⁷ Vše viz StČS 1968–2008: s. vv.

⁸ Za toto upozornění stejně jako za další dílčí připomínky k těmto pasážím děkuji pracovníkům Kabinetu pro klasická studia Filosofického ústavu AV ČR.

⁹ Také sloveso *politi* je velmi slabě doloženo – pouze z jediné památky (viz StČS 1968–2008: s. v.).

základní řazení zcela nezachovávají, leckdy se v jednotlivých oddílech objevují věcně nepřislušné dvojice (podrobněji o tom viz Michálek 1989: 35–37). Ve spojení s Klaretovým lexikálním novotařením jak v latině, tak v češtině je o to obtížnější určit význam obou členů takových dvojic. To platí i pro náš případ – právě v okolí zkoumané dvojice se objevují výrazy označující míry jako rozličné části celku ve významu zcela obecném, neastronomickém (rýmové slovo *třetina* za lat. *tertius*, *dvana miera* za *uncia*, *malira* za *atomus*) a jejich výskyt nás vede k tomu, abychom význam slova *pólená* nevztahovali přímo k některému astronomickému pojmu. Vyloučit tuto možnost však nemůžeme.

2. *Capo cyepar*

2.0 Signalizovaná věcnětematická příslušnost vyjádřená v úvodních verších jednotlivých oddílů Klaretových slovníků (viz výše sub 1.6) má v praxi ještě jednu slabinu: s ohledem na uspořádání dvojic (obvykle tří) do leoninského hexametru se odchylky od věcného třídění objevují nejčastěji ve středových dvojicích veršů (viz Michálek 1989: 37).

2.1 Příkladem může být nejasná dvojice *capo cyepar* (KlarGlosA 2654). Slovníky ji zaznamenávají bez bližšího výkladu: Jan Gebauer (GbSlov: s. v. *čepar*) význam českého členu neuvádí, SSL s. v. *capo* konstatuje obvyklou formulaci, že latinské slovo je klaretovský novotvar („vox Claretiana/klaretovské slovo“). Ani jedna z obou lexikálních jednotek není známa odjinud. Dvojice je zařazena v oddíle De nautis. Ten však plavectví a posléze rybaření věnuje jen prvních deset veršů a poté se obsažené lexikální jednotky mění v pojmenování z oboru tělesné hygieny a lázeňství (*lazebník*, *věnik*, *púščedlník*, ...); oddíl končí poměrně nesourodými pojmenováními z nejrůznějších řemeslných oborů (*hrnčieř*, *valchář*) i jinými (*priecka*, *smečka*, *štrozak*, *nunvice*, *supruh*, *dvořák*, ...).

2.1.1 Právě mezi lázeňským názvoslovím je umístěna zmíněná dvojice. Jistotu o její příslušnosti k tomuto významovému okruhu oslabuje skutečnost, že zaujímá zmíněnou středovou pozici ve verši; právě tyto lexikální jednotky jsou často slovotvorně modifikovány pro potřeby verše, především zkracovány – srov. *le(po)r(in)a ploščka* (KlarGlosA 847), *ciplík ir(ri)g(ati)o (?)* (KlarGlosA 2660).

2.1.2 Tento verš však nacházíme rovněž v rukopise ~M, který nebyl Janu Gebauerovi ani později Klaretovu vydavateli Václavu Flajšhansovi znám (popsal jej teprve v polovině minulého století Bohumil Ryba)¹⁰ – v něm má dvojice podobu „tepo czepar“.

2.2 SSL podobu *capo* nespojuje s žádnou jinou latinskou lexikální jednotkou a k významu se konkrétně nevyjadřuje. Elektronický slovník staré češtiny (ESSČ) původně při autorském zpracování vyšel z podoby uvedené v rukopise ~A a za systémovou označil ve shodě s Janem Gebauerem paleografickou podobu „cyepar“,

¹⁰ Viz Ryba 1951.

tj. *čepar/ ciepar*. Vodítkem byl autorům slovanský kořen *par-* (*pára, pařiti* apod.), který věcně koresponduje s významovým okruhem lázeňství: předpokládaný význam se nějak týkal páry (‘horká pára v lázni?’; sousední dvojici *úkrop hydrofernum* interpretují slovníky jako *úkrop hydrofervum* ‘horká voda’).¹¹ Nevysvětlena však zůstávala první slabika substantiva.

2.2.1 Možnost bližšího výkladu však nabízí druhá latinská podoba *tepo*. Kořen *tep-* se totiž v kontextu lázeňských pojmenování objevuje – už ve starořímských lázních bylo jejich součástí *tepidarium*. Je proto vhodnější vyjít z této podoby, *tepo* chápat jako klaretovskou razantní zkráceninu a podobu *capo* označit za jeho písařskou zkomoleninu vzniklou (celkem pochopitelným) nepochopením, možná i písařovou dezinterpretací; opačný postup motivačního výkladu by byl obtížnější.

2.3 Také staročeský ekvivalent předpokládá výraznou proměnu. Přesto považujeme za velmi pravděpodobné, že výchozí podoba stč. slova zněla *tepar* a prvotní opisovačská záměna *t* za *c*, která je ve staročeských rukopisech (a také ve vývoji staročeského fonologického systému, zejména na východní části českého jazykového teritoria, jako tzv. asibilace *t' > c*) záležitostí zcela běžnou,¹² pak vyústila v různé varianty zápisu souhlásky *c* v podobě „cz“ a dokonce s nenáležitou jotací „cy(e)“.

2.3.1 Sekundární jotaci *čepar* snadno vysvětlíme z mylné hláskoslovné analogie, kdy asibilaci často podléhá palatála *t'*, a z fonotaktických poměrů ve staročeské slabice, která preferuje kombinaci *c-ě* oproti kombinaci *c-e*: již v pouhých slovníkových podobách stč. slovní zásoby (u ohebných slov jsou jimi infinitiv nebo nominativ singuláru) je výrazný nepoměr obou kombinací: na 1 073 výskytů kombinace *ce* připadá 3 031 výskytů kombinace *čě*. Tento zhruba trojnásobný počet jotovaných slabik v češtině 14. století ještě stoupne, započítáme-li ostatní tvary jmenných i slovesných paradigmat, v nichž je s ohledem na slovanské koncovky zastoupení vokálu *ě* ještě výraznější: např. tvary jako participiální *praviece* apod. jsou relativně řídké oproti početnějším výsledkům několika staročeských i předčeských palatalizací (srov. pádovou homonymii *sviece, rucě* atd.).

2.4 Lematizujeme proto první část českého slova v podobě *tep-*. Je irelevantní, zda se Klaret při tvorbě staročeského ekvivalentu do určité míry inspiroval hláskovým skladem latinské předlohy, nebo zda pouze vycházel z významově shodné české čeledi *tep-* (*teplý, teple, teplicě, teplota, teplost, otepliti se, ...*). Pro druhou část slova pak přijímáme jako nepochybnou již dříve navrhovanou souvislost s kořenem *par-*. Staročeské slovo proto rekonstruujeme jako kompozitum *tep(p)ar*. Jeho význam vymezujeme jako ‘parní lázeň, lázeňský prostor určený k pocení v páře (oproti prostoru určenému ke koupání)’.¹³

¹¹ Druhá část vztahována k latinské čeledi *ferveo, fervens, fervor, fervidus, ...*

¹² Viz Komárek 1962: 107–108 a 110–111; Komárek 2012: 88.

¹³ Srov. Petrůň a kol. 1985: 537–540.

2.4.1 Při té příležitosti se nabízí otázka, zda také sousední dvojice *úkrop hydrofernum* (s variantami *hydrofernum*, *hydroforium* aj.) neoznačuje symetricky právě onen „vodní“ prostor, prostor pro koupání, nikoli jen teplou vodu (naznačovalo by to variantní znění z KlarBohO 942 *hydroforium*, protože lat. kompozita s druhým členem *-forium* mají význam místní – srov. *conforium tržiště* KlarGlosA 2091).

3. *Turodium tystienina* – *formadium tvaroh*

3.0 Slovníkové doklady také neposkytují výraznější vodítko pro rozlišování synonym a slov blízkých příslušností k těmto významovému okruhu. V dochovaných rukopisech Klaretova Glosáře i Bohemáře nacházíme v oddílech označených V. Flajšhansem *De animalibus*, popř. *De animalium natura* latinsko-českou dvojici zapsanou v několika grafických i lexikálních podobách: *turodium tystienina* (KlarGlosA 471: *tysczenynina* ~B, *czysczenynina* ~D); *turodium czystyenynina* (KlarBohF 169: *tysczenynina* ~E, *czysczenyce* ~O).¹⁴ Český ekvivalent tedy – pomineme-li hláskoslovné varianty v kořeni slova – existuje ve dvou slovotvorných variantách s příponami *-ina* a *-icě*.

3.1 Uvedenou latinsko-českou dvojici (s tou či onou slovotvornou variantou českého ekvivalentu) obsahuje i několik menších slovníků opírajících se o Klaretovo slovníkové dílo, které jsou excerpčně podchyceny v kartotéce Staročeského slovníku: *farodium tiščenina* (SlovNom 70a), *curodium tiskanina* (SlovVokKlem 175b), *turodium tiščenina* (SlovVodň 72b), *turedium tištěnicě* (SlovWiesb 6b), *turrodium tiščenina* (SlovVeleš 112b), *turodium tištěnina* (Slov KapPraž M 102/1,58a). O něco mladší slovník Jana Vodňanského vytištěný roku 1511 uvádí obsažnější definici: *turrodium est genus cibi vel casei, tištěnice* (VodňLact X7b).

3.1.1 Daná česká substantiva nejsou ve staré češtině mimo tyto slovníky jinde doložena. Teprve po roce 1500 jsme zaznamenali dva výskyty podoby s příponou *-ice* z počátku 16. století. Jeden uvádí Josef Jungmann (JgSlov 1834–1839: s. v.): *mléka dosti dám* [kráva], *smetany i másla, / ještě také tištěnice i tvarohy* (RadaZv d7b¹⁵) a interpretuje jej jako ,tvarohí. Druhý doklad zachytil Fr. Štěpán Kott (Kott 1884: s. v. *tištěnice*): *sýrů 26 a tištěnic 7* (BrandlGlos 342: Půh 1531); ten přejímá Brandlovu interpretaci ,ovčí sýr‘.

3.2 Co se týče latinského ekvivalentu, Bohumil Ryba jej v excerpce pro slovník středověké latiny v českých zemích ustanovil v základní formě *turodium*.¹⁶ Tak jej

¹⁴ Flajšhans 1926: 45, transliteruje variantu z KlarBohE s náslovným *c-* – zápis není zcela zřetelný.

¹⁵ Zkratky středněčeských památek užíváme podle *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (Nejedlý a kol. 2012).

¹⁶ SSL ještě toto heslo nezpracoval; za informaci a upozornění na Diefenbachův slovník (viz poznámka 18) děkuji Zuzaně Silagiové z Kabinetu pro klasická studia Filosofického ústavu AV ČR.

také na základě Klareta a Velešínova slovníku zapsal již Josef Jungmann (JgSlov 1834–1839: s. vv. *tištěnice, tištěnina*). Odjinud jej však v staročeském prostředí nemáme doložen.

3.3 V případě staročeského slova je rozkolísaná hlásková podoba jeho základu – *tisk-*, *tišt-/tišč-*, *čist-/čišč-*. Za výchozí považujeme podoby s *t-* (kořen *tisk-*). Vzájemná záměna grafému *c* a *t* je ve staročeských rukopisech zcela běžná (viz výše sub 2.3) a existuje krom roviny ryze pisecké také v rovině hláskoslovné (asibilace *t' > c*); u tohoto slovního základu je však velmi výjimečná. Jednak jsme ji ve staročeském lexikálním materiálu u čeledi slovesa *tisknutí* jinde nezaznamenali, jednak bylo náslovné *-c-* v uvedených dokladech vždy doprovázeno grafémem *-z-*, takže je – bez ohledu na Klaretův východočeský původ – pravděpodobnější, že písař měl na mysli konsonant *-č-*, patrně kořen *čistiti*.

3.3.1 Zařazení do slovníkových oddílů *De animalibus* ve spojení se sufixem *-ina* naznačuje, že pojmenování může mít vztah ke zvířatům. Přímo ze jmen zvířat jsou sufixem *-ina* odvozena pojmenování některých zvířecích produktů (části těla – masa, kůže apod.), obvykle těch, které mají nějakou užitnou hodnotu: *bobrovina, hovédina, husina, jelenina, kozina, kozletina, lososovina, medvědina, ovčina, prasětina, skop(c)ovina, srnina, sumovina, svinina, teletina, vepřovina, vlčina, volovina, vyzina, zajččina, zvěřina*. Klaretovský výraz má však tento výchozí sufix ještě rozšířen o participiální formant *-en/-ěn*, který napovídá, že fundujícím slovem bude velmi pravděpodobně sloveso.

3.4 Přihlédneme-li ke Klaretovým okolním latinsko-českým dvojicím v uvedených oddílech, zjistíme, že označují – v souladu s kontextem uvedeným v *Lactiferu* a v dalších mladších textech – především mléčné výrobky, popř. produkty získávané ze zabitých domácích zvířat: *mléko, sýr, smetana, mleziva, syrovátka, podmásle, máslo, tvaroh, kyselé mléko, syřišče, (s)ědlé mléko, lój, kapalice, pucher, sádlo, drščky, přepúščené/přepúščané sádlo, tuk*; k těmž významovému okruhu patří i celá řada stč. departicipiálních substantiv se zakončením *V + -nina*, nebo (řidčeji) deverbálních substantiv na *-ina*: *procěženina, výluh, sěkanina, skvařenina, slupina, slupka, smiešenina, spařenina, strúhanina, stružina, nastrouhaná částečka, střebanina, řídský pokrm vhodný k srkání, svařenina, zadušenina* aj.

3.4.1 V souladu s *Lactiferem* i s Jungmannovým výkladem¹⁷ proto vycházíme ze slovesa *tisknutí*, popř. z řidšího *tiščeti* a významově z představy tisknutí, mačkání, lisování hmoty. Dané substantivum rekonstruuje do podob *tiščenina, tiščěnina* s kmenoslovnou variantou *tiščenicě, tiščěnicě*. Doklad ze *SlovVokKlem* rekonstruuje jako *tískanina*, tj. jako odvozeninu z nedokonavého *-tískati* (doloženo jen v předponových slovesech *potískati, ottískati* apod. – viz StČS 1968–2008: s. vv.).

¹⁷ Kottův slovník (Kott 1884: s. v. *tištěnice*) nic nového v tomto směru nepřináší, jen přebírá Jungmannovo vymezení.

3.4.1.1 Podoby s náslovným „cz-“ (č- ?) představují spíše pouhé písařsko-interpretační omyly než výsledek nářeční asibilace (viz výše). Vzdálené vysvětlení pro tyto omyly nacházíme v „technologickém“ významu slovesa *čistiti* ‚zbavovat příměsí‘, srov. [stříbro] *přepúšťáno z země čištěno sedmkrát* (ŽaltWittb 11,7); *zlato tvé a stříebro tvé přečist* (BiblPad Sir 28,29; *přěpust* ~Drážď); tento význam se však týká zpracování kovů, nikoli poživatin nebo přípravy pokrmů.

3.4.2 Latinské *tu(r)rodium* vztahujeme k střhn. *turolt* ‚sýr, tvaroh‘¹⁸ a předpokládáme, že původcem tohoto přejetí i pozměněného zakončení byl sám Klaret, mj. pod vlivem latinského *formadium*. *Turodium* i *turolt* se hláskoslovně shodují s avestským *tūiri* či řeckým *tyros* ‚sýr‘¹⁹ a také s neindoevropskými lexémy, jako jsou turkotatarské *tarak*, *torak* či maďarské *túró*.²⁰

3.4.2.1 Obdobnou předindoevropskou genetickou příbuznost někteří etymologové předpokládají i u slovanského *tvaroh* (u názvu jednoho ze základních druhů pokrmů by to také nebylo nic divného),²¹ avšak německý etymologický slovník (Kluge, 2011) se k původu slova *turolt* nijak nevyjadřuje (koneckonců v případě *tvarohu* tento starobylý původ také nepřijímají všichni slovanští etymologové).

3.5 Význam stč. slov *tiščenina*, *tiščenice* není zcela jednoznačný; bohaté, jemně rozlišující „mlékařské“ názvosloví (viz pojmenování uvedená výše sub 3.4) nedovoluje přesně určit, který konkrétní druh potraviny je takto označen. Proto význam vymezujeme především uvedením rozpoznatelných sémantických komponentů: ‚mléčný výrobek vzniklý tlačením n. lisováním, sýr n. tvaroh‘ (k sémantické slučitelnosti tvarohu a tlačení ve staré češtině srov. *tu jej* [tvaroh Tristram] *nemúďře před nimi tištieše* TristB 165b). Izolovaný Brandlův údaj citovaný Kottem (viz výše sub 3.1.1), že jde o ovčí sýr (*Schafkäse*), nelze nijak ověřit.

3.6 Ani v současné češtině se slova *tištěnina*, *tištěnice* s tímto významem neobjevují; archiv nářeční slovní zásoby i novočeský lexikální archiv shromážděné v Ústavu pro jazyk český znají výraz *tištěnka* ‚látka s potiskem, popř. obarvená technikou modrotisku‘ (heslo registruje i PSJČ 1935–1957: s. v.); v tomtéž významu uvádí SSJČ 1960–1971: s. v., substantivum *tištěnice* pouze na základě jediného zachyceného výskytu. Rozhodně však mezi nč. výrazy a uvedeným klatismem není přímá souvislost.

¹⁸ Viz Lexer 1876: s. v. (zdrojem byl slovník z roku 1474, uložený v štyrskohradecké univerzitní knihovně pod signaturou 37/23). – Srov. *meta ... thurold* DiefGlos 359 (zdrojem byl latinsko-německý slovník Balthasara Trocha *Vocabulorum rerum promptuarium...*, Lipsko, Melchior Lother 1517).

¹⁹ Viz Prach 1942: s. v.

²⁰ Viz Machek 1971: s. v. – Tuto souvislost však vylučuje např. Max Vasmer (Vasmer 1973: s. v. *tvarogъ*).

²¹ Existuje však i paralelní výklad z praslovanského kořene **tvor-*, motivovaný způsobem výroby tvarohu (formování lisované beztvaré hmoty) – viz poznámka 23.

3.7 Je zřejmé, že stč. lexikální jednotka *tištěnicě/tištěnina* stála na periférii slovní zásoby, neboť centrální pojmenování zaujímala v daném subsystému jiná pojmenování, zejména *tvaroh*. To je pojmenování všeslovanské, jakkoli se etymologové neshodují na jediném výkladu jeho původu (viz 3.4.2.1 – mimo jiné poukazují na nezvyklé zakončení *-ogъ).²² Navzdory tomuto rozšíření na všechny slovanské jazyky se *tvaroh* ve staré češtině objevuje poprvé rovněž až u Klareta: *formadium tvaroh dicas* (KlarBohF 167), *formadia tvaroh* (KlarGlosA 474). Ve staroslověnětině nebylo toto slovo zaznamenáno a v ruštině a polštině se objevuje ještě později než v češtině.

3.7.1 Není proto vyloučeno, že – je-li správná hypotéza o jeho vzniku ze slovesa *tvořiti* s touž sémantickou motivací jako v případě středolatinského *formadium*²³ – i toto substantivum do psané češtiny vnesl právě Klaret, slovníkář charakteristický svým sklonem k svéráznému slovo tvoření (v Glosáři byla k jeho užití důvodem také rýmová pozice *roh* – *tvaroh*). Dostatek důkazů však pro toto tvrzení rozhodně nemáme.

3.7.2 Slovo tvorně průhledné pojmenování *tištěnina/tištěnicě* mohl Klaret sice také vytvořit, ale neslovníkové doklady z doby střední naznačují, že spíše to bylo starší pojmenování domácího, možná nářečního původu, které však v konkurenci s nastupující lexikální jednotkou *tvaroh* neobstálo a nakonec jí bylo zcela vytlačeno. Průhledná slovo tvorná motivovanost je sice pro lexikální jednotku obecně přínosem, avšak někdy, jsou-li užití komponenty příliš obecné,²⁴ uživateli zneškodňuje přesné a jednoznačné vymezení lexikálního významu a jeho přiřazení konkrétnímu pojmu, takže se pak spíše prosadí lexikální jednotka jiná – značková, nemotivovaná, předem strukturně nezatížená jakoukoli rámcovou významovou specifikací.²⁵ Tuto charakteristiku substantivum *tvaroh* splňuje dostatečně.

²² Nicméně některé etymologické slovníky (Brückner 1957: s. v., Boryš 2005: s. v., Skok 1973: s. v.) argumentují týměž sufixem slovanských slov *noh*, *ostroh*, *píroh*, *raroh*.

²³ Obecně, to, co je vylišováno do pevného tvaru – srov. etymologické výklady fr. *fromage* a italského *formaggio* ‚sýr‘ vycházející z lat. *formaticum* (viz Rejzek 2001: s. v. *tvaroh*).

²⁴ Srov. Nejedlý 1992.

²⁵ Tento jev je znám zejména z konkurence slov přejatých a nově utvářených slov domácích (srov. stč. *pozpěvle* – viz op. cit. v pozn. 24 – nebo třeba řadu novočeských názvů – *kopaná* vs. *fotbal*, *záhat* vs. *infarkt* atd.).

Literatura

BORYŚ, Wiesław

2005 *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Literackie)

BRÜCKNER, Aleksander

1957 *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Warszawa: Wiedza Powszechna)

ESSČ = VAJDLOVÁ, Miloslava a kol.

2005–2015 *Elektronický slovník staré češtiny* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR). Online dostupné zde: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=essc&o=slovníky>> [Přístup 7. 12. 2015]

FLAJŠHANS, Václav

1926–1928 *Klaret a jeho družina I–II* (Praha: Nakladatelství České akademie věd a umění)

GBSLOV = GEBAUER, Jan

1970 *Slovník staročeský I–II* (Praha: Academia)

JGSLOV = JUNGSMANN, Josef

1834–1839 *Slovník česko-německý I – V* (Praha: Pomocí Českého Museum)

KLUGE, Friedrich

2011 *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (Berlin – New York: De Gruyter)

KOMÁREK, Miroslav

1962 *Historická mluvnice česká I – Hláskosloví* (Praha: SPN)

2012 *Dějiny českého jazyka* (Brno: Host)

KOTT, František Štěpán

1884 *Česko-německý slovník zvláště gramaticko-frazeologický. Díl čtvrtý. Dodatky T–Y* (Praha: František Šimáček)

LEXER, Matthias

1876 *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch II (N – U)* (Leipzig: S. Hirzel)

MACHEK, Václav

1971 *Etymologický slovník jazyka českého* (Praha: Academia)

MICHÁLEK, Emanuel

1978a „K ohlasům antiky v nejstarších českých slovnících“; *Slovo a slovesnost* 39, č. 2, s. 142–149

1989 *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících* (Praha: Academia)

NEJEDLÝ, Petr

1992 „Stč. *kalandr* a klaretovský výraz *pozpěvle*“; *Listy filologické* 115, č. 2 – Supplementum II, s. 128–131

NEJEDLÝ, Petr a kol.

2012 *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR). Online dostupné zde: <<http://madla.ujc.cas.cz/>> (přístup pro registrované uživatele) [Přístup 7. 12. 2015]

PEČÍRKOVÁ, Jaroslava

1985 „Nekontextové doklady v historickém slovníku“; *Zprávy Jednoty klasických filologů* 26, č. 1, s. 50–54

PETRÁŇ, Josef a kol.

1985 *Dějiny hmotné kultury I* (Praha: SPN)

PRACH, Václav

1942 *Řecko-český slovník* (Praha: Springer a spol.)

PSJČ = kol.

1935–1957 *Příruční slovník jazyka českého I–VIII* (Praha: Státní nakladatelství)

REJZEK, Jiří

2001 *Český etymologický slovník* (Voznice: Leda)

RYBA, Bohumil

1951 „K rukopisným latinsko-českým slovníkům ostríhomským“; *Listy filologické* 75, č. 2–3, s. 89–123

SKOK, Petar

1973 *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika III* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti)

SSJČ = HAVRÁNEK, Bohuslav a kol.

1960–1971 *Slovník spisovného jazyka českého I–IV* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd / Academia)

SSL = kol.

1977–dosud *Slovník středověké latiny v českých zemích (a–)* (Praha: Academia)

STČS = kol.

1968–2008 *Staročeský slovník (na – při)* (Praha: Academia)

STČS = HAVRÁNEK, Bohuslav – NĚMEC, Igor a kol.

1968 *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek* (Praha: Academia)

VASMER, Max

1973 *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka IV* (Moskva: Progress)

VOLEKOVÁ, Kateřina

2012 „Quae in vocabulariis arte distinguuntur aneb Staročeské škandovati“; in Nejedlý, Petr – Vajdllová, Miloslava (eds.): *Cesty slov* (Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR), s. 263–270

Resumé

Towards the Interpretation of Medieval Latin-Czech Dictionary Equivalent Meanings

The article deals with a way of reconstruction of several unique Old Czech lexical units from Klaret's Latin-Czech dictionaries. Both their form and meaning are uncertain and their Latin equivalents are hapax legomena, too. The reconstruction has to take into consideration some systemic features of the lexicon, grammatical (i.e. phonological, morphological, syntactic, and word-formative) rules and principles of the semantic development.

Keywords: Old Czech; Middle Latin; bilingual dictionaries; Klaret; lexical reconstruction; lexical meaning

PhDr. Petr Nejedlý

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Valentinská 1

110 00 Praha 1

nejedly@ujc.cas.cz